

GERARD VAN WISSEN

Cohesie in de samenleving

De relatie tussen mensenrechten, marktdenken en individualisme

INLEIDING

De samenleving waarin we leven verandert in een razend tempo. We zien de veranderingen, maar als tijdgenoten zitten we te dicht op de ontwikkelingen om duidelijke patronen te zien. De distantie in de tijd ontbreekt om klare lijnen te kunnen trekken.

In een snel veranderende samenleving is men geneigd houvast te zoeken in een – vaak geïdealiseerd – verleden (Zie het artikel van Nissen in deze bundel). Dit verleden wordt dan de norm waaraan het heden wordt gemeten. Dit is in wezen een reactionaire houding: terug naar vroeger, toen alles nog goed of in elk geval beter was.

Deze retrospectieve houding wordt veelal verbonden met een moralisme. Dat het nu zo veel slechter gaat dan vroeger komt door het feit dat de mensen slechter zijn dan vroeger, zo stelt men dan. Vroeger dacht men niet zoveel aan zichzelf, was men socialer en meer bereid tot het brengen van offers. Daarom waren er toen veel minder echtscheidingen, zo voegt men daar bijvoorbeeld aan toe. Deze intuïtief-moralistische verklaringen van hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen zijn weinig overtuigend. Het is uiteraard op zich legitiem om bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen vanuit een religieus, ethisch of politiek standpunt te bekritisieren, maar het is intellectueel juist en het is ook vruchtbaarder om eerst deze ontwikkelingen te analyseren voordat een oordeel wordt uitgesproken.

Deze analyse is, zoals opgemerkt, niet eenvoudig. Men kan zichzelf niet buiten de geschiedenis plaatsen om van daaruit de gang der dingen als het ware objectief te beoordelen. Men is deel van de gebeurtenissen en een *wertfreies* oordeel kan niet worden gegeven. Het gaat om een zo integer mogelijke analyse teneinde enkele draden uit het geheel der gebeurtenissen te kunnen halen.

De bovenstaande, wat abstracte overwegingen, kunnen worden geïllustreerd aan de huidige waardering van het fenomeen van het individualisme. Deze waardering is wat ambigu. Enerzijds wordt dit individualisme als een positief kenmerk van de moderne samenleving beschouwd. Bij dit individualisme gaat het dan om de autonome, over zichzelf beschikkende en zijn eigen leven ontwerpende mens als doel en maat van het menselijk bestaan. Anderzijds is dit individualisme als een vermoede oorzaak van een vergruizelde samenleving, waarin een ieder op zichzelf gericht is en eenzaamheid om zich heen grijpt.

Dit individualisme heeft zich historisch ontwikkeld en is sterk met onze westerse cultuur verweven. Veel beschavingen, zoals menig Aziatische, wijzen dit individualisme af en plaatsen de gemeenschap voor het individu. Het individu heeft zich in te voegen in het groter geheel. Hierdoor kan de gemeenschap bestaan en krijgt het individu sturing en bescherming. De individuele mens kan derhalve geen doel en maat zijn van het maatschappelijk leven.

De vraag is in hoeverre dit westers individualisme een tijdsverschijnsel is. De cultuurgeschiedenis laat nooit een rechtlijnige ontwikkeling zien, maar uitsluitend een pendelen tussen uitersten. Zo bezien zal een periode van sterke nadruk op het individu en zijn rechten wel weer gevolgd worden door een waarin de gemeenschappen weer meer op de voorgrond worden geplaatst.

Men moet echter constateren dat het individualisme feitelijk allerminst op zijn retour is. Met de uitbreiding van de westerse beschaving over de gehele wereld wordt dit in-

dividualisme meegeëxporteerd. Het model van de *Global Village* is de moderne luchthaven. Hier krioelt een massa door elkaar van louter individuen, ieder op weg naar zijn of haar bestemming. Niemand heeft iets met een ander te maken. Overal op de wereld zijn deze luchthavens gelijk in organisatie en in aangeboden producten. Overal is Engels de gebezigde taal. Op een luchthaven bestaan er geen rassen of talen en evenmin godsdiensten; het stiltecentrum is er voor iedereen. De bestendigheid van het individualisme hangt voor een belangrijk deel af van het bestaan van krachten in de samenleving die het ondersteunen en eventueel versterken. Zo heeft het zich steeds uitbreidende marktdenken sterke banden met dit individualisme. Ontstaan als sturingsmechanisme in het economisch proces heeft dit marktdenken zich met name de laatste decennia over steeds meer maatschappelijke terreinen uitgebreid. Ook in dit marktdenken staat het individu centraal.

Met het individualisme en het marktdenken is een derde fenomeen verbonden, te weten de mensenrechten en grondrechten. In de vrijheids- en gelijkheidsrechten, die het hart vormen van deze rechten, staan de vrijheid en gelijkheid van het individu centraal.

In dit opstel willen we de relatie tussen de vrijheids- en gelijkheidsrechten en het individualisme en het marktdenken nader bezien. Wordt een duidelijke interdependentie plausibel, dan zal dit gevolgen moeten hebben voor de wijze waarop we met name tegen het individualisme en het marktdenken aankijken. Vrijheids- en gelijkheidsrechten zijn het product van een lange maatschappelijke en geestelijke ontwikkeling en zij staan in het hart van onze cultuur. Wanneer individualisme en marktdenken sterk door het bestaan van deze rechten worden gestimuleerd, dan gaat het bij deze verschijnselen om fenomenen die nauw met onze cultuur zijn verbonden. De vraag is dan hoe wij met individualisme en marktdenken kunnen en dienen om te gaan en welke gevolgen dit heeft voor de wens de maatschappelijke cohesie, de samenhang tussen mensen in een

samenleving, te bevorderen. Op deze vragen gaan we in de slotparagraaf in. Daarvoor beschrijven we de groeiende samenhang tussen de drie verschijnselen. Allereerst gaan we echter in op het begrip tolerantie. Het is immers deze tolerantie die aan de wieg stond van de vrijheids- en gelijkheidsrechten.

VAN NOODGEDWONGEN GEDOGEN...

Zo'n driehonderdvijftig jaar geleden eindigde met de Vrede van Münster en Osnabrück een van de meest bloedige en verwoestende oorlogen die Europa ooit heeft gekend. Duitsland, op wiens bodem de strijd hoofdzakelijk had gewoed, was ontvolkt en vernield. In eerste instantie was de Dertigjarige Oorlog een godsdienstoorlog, maar ook vele andere belangen – politieke, economische en dynastieke – speelden, zoals gebruikelijk, hun kwalijke rol. Toen eenmaal de vlam in de pan was geslagen, probeerden de diverse Europese mogendheden hun kluiw binnen te halen. In 1648 werden met deze vrede de Middeleeuwen definitief afgesloten. Het Europa van Keizer en Paus, van één godsdienst, de katholieke, bestond niet meer. De landkaart van Europa werd opnieuw getekend en zou daarna eeuwen in beginsel zo blijven. Europa bestond voortaan uit onafhankelijke staten, met veelal elk een heersende godsdienst.

Het Avondland kende niet meer één godsdienst. Bij de Vrede van Münster en Osnabrück werd dit definitief aanvaard. Na de vervolging in de Middeleeuwen van de diverse groepen andersdenkenden, zoals de Albigenzen en Katharen, in een samenspel van kerkelijke en wereldlijke overheid, moest op het eind van deze dertigjarige slachting noodgedwongen worden erkend dat fysieke eliminatie van andersdenkenden onmogelijk was geworden en dat de diverse christelijke denominaties elkaar dienden te tolereren. In het verkeer tussen de staten was de godsdienst na

1648 een afnemende factor van betekenis. Binnen de staten lag tolerantie echter nog uiterst moeilijk. De rechten van religieuze minderheden waren heel beperkt of zelfs afwezig en ook in zo'n ruimdenkende staat als de Republiek was de publieke uitoefening van de katholieke godsdienst verboden.

Waarom lag tolerantie zo moeilijk? In het merendeel van de nationale staten, zoals die na 1648 in Europa hun vorm hadden gekregen, vormde zich (met als belangrijkste uitzonderingen Engeland en de Republiek) een sterk centraal, absolutistisch gezag. Ter verzekering van dit gezag werd een gemeenschappelijke godsdienst van de onderdanen van wezenlijk belang geacht. Dit gold vooral in de katholieke landen. Frankrijk en Spanje zijn hiervan duidelijke voorbeelden.

Het waren echter niet alleen de overheden die tolerantie maar moeilijk konden aanvaarden, ook in de samenleving als zodanig was de steun hiervoor beperkt. Wat was immers de situatie? De ene burger belijdt een andere godsdienst dan de andere. Een ieder vindt zijn godsdienst de ware. Deze godsdiensten kunnen echter niet allebei waar zijn. Op welke grond dient men de 'onware' overtuiging van de ander te accepteren? Hiervoor kon men geen principiële grondslag aanwijzen, maar wellicht wel een praktische. Burgers met uiteenlopende religieuze overtuigingen hebben namelijk wél gemeenschappelijke belangen. Zij leven samen in een stad, die onderhouden en bestuurd moet worden. De een heeft koopwaar waarin de ander geïnteresseerd is. Tolerantie uit praktische overwegingen betekent dan ook dat in nagenoeg alle contacten tussen burgers de religieuze overtuiging tussen haakjes wordt gezet. Spreken hierover leidt immers tot twist en men komt er toch niet uit. Er wordt niet meer over dit onderwerp gesproken.

Dit was de situatie zoals deze geleidelijk na 1648 ging ontstaan. Er bestond geen *principiële* erkenning van andere godsdiensten. Tolerantie was niet meer dan een nood-

gedwongen, feitelijke acceptatie van andere religieuze overtuigingen. Een gevolg hiervan was dat de rol van de godsdienst, als factor in politiek en maatschappij, steeds meer ging afnemen.

NAAR RESPECT VOOR HET ANDERSZIJN
VAN DE ANDER

Met het formuleren van de mensenrechten verkreeg de acceptatie van religieuze verschillen binnen een samenleving echter een principiële fundering. Deze mensenrechten, zoals die op het eind van de 18e eeuw in Amerika, Frankrijk en – in het spoor van de triomferende revolutionaire legers – in de rest van Europa werden geformuleerd, stonden in een lange geschiedenis. Binnen de christelijke cultuur in het Westen had zich geleidelijk aan de idee van de mensenrechten ontvouwd. Iedere mens is immers geschapen naar Gods Beeld en Gelijkenis. Deze Bijbelse notie fundeert het christelijk persoonsdenken waarin de mensenrechten hun oorsprong vinden. Ondanks deze principiële gelijkheid voor God, ontleende de Middeleeuwse mens zijn rechtspositie toch primair aan zijn maatschappelijke stand. Niet als mens, maar als lid van adel, geestelijkheid of als poorter van een stad, bezat hij rechten. De beroemde *Magna Carta Libertatum* uit 1215 verschaftte dan ook slechts ‘groepsrechten’ en geen individuele rechten.

Het wezenlijke verschil tussen deze groepsrechten en de mensenrechten is dat deze laatste cirkelen rond het *individu*. Hun filosofische fundament vonden deze mensenrechten in het rationele natuurrecht, volgens welk het rationeel inzichtelijk is dat iedere mens *van nature* een ‘heilige kern’ bezit, die de staat, en uiteindelijk iedereen, heeft te respecteren. Met dit rationele natuurrecht zijn namen verbonden als die van Leibniz, Puffendorf, maar ook die van Hugo de Groot, waarbij uiteraard een ieder op eigen wijze het rationele natuurrecht vorm gaf. Boven hen

allen troont echter Kant: de mens heeft zich niet meer te richten naar een voorgegeven waarheid, maar naar het eigen geweten.

Het rationele natuurrecht maakte het mogelijk de tolerantie op een principiële grondslag te funderen. Het (religieuze) anderszijn van de ander verdient respect, niet om praktische redenen, maar omdat ieder mens van nature (zoals voor ieder inzichtelijk is) het recht heeft naar zijn eigen (religieuze) overtuiging te leven. De waarheidsvraag komt hierbij niet aan de orde. Het doet er niet toe, wie gelijk heeft. De aandacht verschuift van de overtuiging als zodanig naar de *drager* van die overtuiging. Van de overheid en van de burgers wordt niet gevraagd andere overtuigingen te respecteren, maar om die ander te respecteren in zijn of haar overtuiging.

Deze verandering had belangrijke consequenties. De waarheidsvraag verdween, zoals gezegd, uit het blikveld. Centraal stond nu het respect voor de ander in zijn anderszijn. De ontwikkeling die reeds door de praktisch gefundeerde tolerantie in het leven was geroepen, namelijk het verdringen van de religieuze overtuiging uit het publieke naar het private domein, werd hierdoor versterkt. In dit verband is de bekende parabel van Lessing (1729-1781) *Nathan der Weise* illustratief. Lessing gebruikte de oude parabel van de drie ringen (die al in de *Decamerone* van Boccaccio voorkomt) om duidelijk te maken dat jood, christen en mohammedaan ieder menen de juiste ring (symbool voor de Waarheid) te bezitten. Omdat niet meer kan worden uitgemaakt wie de juiste ring bezit, bepleitte Lessing tolerantie voor andere overtuigingen dan de eigen. Interessant is dat Lessing niet ontkende dat er een Waarheid is. Eén van de drie ringen is de echte, maar het is niet meer uit te maken welke ring dit is. Hiermee stond Lessing op de overgang van de visie op tolerantie als een noodgedwongen gedogen van andere overtuigingen naar de tolerantie als respect voor het anderszijn van de ander.

De opvatting van Lessing dat de Waarheid niet meer te achterhalen is, maar wèl bestaat, zal in de tijd daarna steeds meer op de achtergrond geraken. Het is voor het publieke samenleven niet meer relevant of er een Waarheid bestaat. Er is sprake van een *publiek agnosticisme*.

Het doorbreken van de levensbeschouwelijke tolerantie in de 18e eeuw betekende een onomkeerbare ontwikkeling van *objectivisme* naar *subjectivisme*. Het objectivisme houdt de publieke erkenning in dat er een Waarheid bestaat. Subjectivisme en publiek agnosticisme hangen nauw met elkaar samen: het oordeel over de laatste dingen hoort in de privé sfeer thuis. De situatie in de Middeleeuwen is die van het objectivisme. Na 1648 bleef de publieke overtuiging dat er een Waarheid bestaat in de verschillende landen met hun al dan niet formele staatsgodsdienst *an sich* bestaan, maar zij werd door de groeiende tolerantie steeds meer naar de achtergrond gedrukt.

Op het einde van de 18e eeuw, heeft het subjectivisme met de erkenning van de mensenrechten *in beginsel* het objectivisme overwonnen. Ieder had immers voortaan het recht op zijn eigen godsdienst of overtuiging. De waarheidsvraag was voortaan een privé-zaak geworden. Het individu besliste zèlf over zijn kijk op de laatste dingen. Van objectivisme naar subjectivisme: het gaat er niet meer om hoe het *is*, maar hoe het individu het *ziet*. De mens had geen *publiekelijk* erkende *essentia* meer, maar uitsluitend een *existentia*. De inrichting en invulling van deze existentie bepaalde de mens nu voortaan zelf. Deze inrichting en invulling gebeurden overigens niet willekeurig. Men werd hierbij geleid door de eigen *ervaring* van *waardigheid en integriteit*. De notie van de menselijke waardigheid en integriteit kent een absolute en een tijdgebonden kant. Iedere mens komt van nature deze waardigheid en integriteit toe, zo leerde het rationele natuurrecht. Door de geschiedenis

heen wordt de mens zich steeds weer nieuwe aspecten van deze waardigheid bewust. Zo ontstaan er steeds weer nieuwe mensenrechten, terwijl bestaande mensenrechten op de achtergrond kunnen geraken. Zo was het eigendomsrecht op het eind van de 18e eeuw uiterst belangrijk. Bezaten namelijk geen eigendom dan was men aan ellende overgeleverd bij ziekte en ouderdom. Eigendom is als mensenrecht, als moreel recht op de achtergrond geraakt door de opkomst van het stelsel van de sociale zekerheid. De eigendom verloor daarmee zijn essentiële maatschappelijke functie. Daarentegen is in onze dagen de privacy naar voren gekomen. Op allerlei manieren kan de huidige mens immers in zijn waardigheid bedreigd worden door aantasting van zijn privacy.

Zo ontvouwt zich het begrip menselijke waardigheid in de loop van de geschiedenis. De motor hiervan is, zoals gezegd, de menselijke ervaring en wel de ervaring van een aantasting van de menselijke waardigheid en integriteit. Ervaring van onrecht wekt het bewustzijn van recht en gerechtigheid.

Deze menselijke ervaring was op het eind van de 18e eeuw en nog lange tijd daarna een min of meer collectieve ervaring. Men deelde immers *grosso modo* de christelijk-joodse beschaving met elkaar. Dit betekende dat de feitelijke opvattingen over de inhoud van waardigheid en integriteit niet sterk uiteen liepen. De mobiliteit was, behalve voor een dunne bovenlaag, nog zeer beperkt. Men leefde in vrij gesloten gemeenschappen, gedragen door grotendeels dezelfde opvattingen en overtuigingen. Een veelal hechte sociale stratificatie en een beperkte scholing maakten dat voor individuele opvattingen *feitelijk* maar weinig ruimte was, maar de principiële stap was met de erkenning van deze mensenrechten gezet.

De mensenrechten en hun invulling vloeien voort uit de beleving en ervaring van mensen. Deze geschieden, zoals opgemerkt, in een historische context. Als kind van zijn tijd formuleert men mensenrechten, maar bouwt daarbij voort op de ervaringen van eerdere generaties. Het is daarom van belang te zien in welke historische context de mensenrechten op het einde van de 18e eeuw werden vastgelegd.

De drager van de maatschappelijke ontwikkeling waarin deze mensenrechten werden geformuleerd, was de opkomende burgerij (bourgeoisie). Deze burgerij wilde bevrijd worden van de banden die het *Ancien Régime* haar had opgelegd. Zij wilde een einde aan het mercantilisme met zijn regels en voorschriften en opheffing van de gilden en hun statische structuren. Wat de opkomende burgerij wenste was *vrijheid*. Vrijheid om handel te kunnen drijven zoals zij wilde. Vrijheid om voor zichzelf te zorgen en voor het eigen belang op te komen. Als iedereen dat nu maar deed, zou, zoals Adam Smith het verwoordde, de *Invisible Hand* wel zorgen voor de *Greatest Happiness for the Greatest Number*. De mensenrechten zoals deze op het eind van de 18e eeuw werden geformuleerd, waren *vrijheids- en gelijkheidsrechten*. 'Vrijheid en gelijke rechten voor een ieder'. Dit waren de slogans van de omhoogstrevende burgerij. De band met de leuzen van de Franse Revolutie is duidelijk. De broederschap, de derde leus van de Franse Revolutie, zal pas in de 20e eeuw met de opkomst van de sociale rechtsstaat als politieke en maatschappelijke doelstelling worden geaccepteerd.

De 19e eeuw laat de strijd zien voor deze vrijheids- en gelijkheidsrechten, met als hoogtepunt het jaar 1848, zo'n honderdvijftig jaar geleden, met zijn burgerlijke revoluties overal in Europa. In veel landen eindigden deze revoluties met bloedbaden en vernietigde illusies. Nederland bracht 1848 daarentegen een nieuwe liberale grondwet, waarin de

meeste vrijheids- en gelijkheidsrechten waren gepositieerd. Deze positivering is uiterst belangrijk voor de doorwerking van deze vrijheids- en gelijkheidsrechten. Mensenrechten zijn 'slechts' *morele* rechten, niet meer dan als het ware 'rechten op rechten'. Willen mensenrechten meer zijn dan louter schone ethische bespiegelingen dan moeten zij in afdwingbare rechtsregels zijn neergelegd. Deze aldus in rechtsregels gepositieerde mensenrechten worden *grondrechten* genoemd.

De door de bourgeoisie opgeëiste vrijheid en zelfstandigheid gold allereerst het economisch handelen. Het economisch gebeuren, het proces van productie van goederen en diensten en de distributie ervan, diende niet door de staat te worden geleid, zoals in het mercantilisme, maar door de *markt*.

Mensenrechten stimuleren, zoals boven uiteengezet, krachtens hun aard het individualisme. Dit werd nog versterkt door het feit dat de maatschappelijke dragers van de strijd voor deze rechten, vooral economische vrijheid voor ogen hadden. Deze economische vrijheid betekende de vrijheid van de markt en de vrijheid van het individu.

SOCIALE EN INTERNATIONALE GRONDRECHTEN

Het is de vraag of met name de ontwikkeling van de mensenrechten in de 20e eeuw niet deze sterk op het individu en zijn rechten gefixeerde kijk van de vrijheids- en gelijkheidsrechten heeft gecorrigeerd. Vooral na de Tweede Wereldoorlog is er immers sprake van een aantal nieuwe ontwikkelingen, die deze visie op deze rechten lijkt bij te stellen. Zo ontstonden er allereerst de *sociale grondrechten*.

De vrijheids- en gelijkheidsrechten waren verbonden met de economie, de productie en distributie van schaarse goederen en diensten. Hierbij stond het individu en zijn

(contracts)vrijheid, de *homo oeconomicus* centraal. Door het gebruik van deze vrijheid konden andere individuen in moeilijkheden geraken. Zo veroorzaakte de industriële revolutie in de 19e eeuw een in ellendige omstandigheden levend proletariaat. De idee van absolute prioriteit van de individuele vrijheid was zo groot, dat, zoals bekend, pas na vele decennia strijd de arbeidersbeweging in staat was te bewerken dat deze individuele vrijheid werd ingedamd. Men kreeg weer oog voor de rol van de staat. Deze staat had niet alleen de vrijheids- en gelijkheidsrechten te respecteren, maar ook actief te worden als deze rechten werden bedreigd. De vrijheids- en gelijkheidsrechten gelden immers voor ieder individu. Contracts-vrijheid veronderstelt vrijheid aan beide kanten. Het is de taak van de staat om de zwakke partij bij een contract te ondersteunen. Zo werd het arbeidsrecht, dat aanvankelijk zuiver privaatrecht was en dan ook geregeld werd in het Burgerlijk Wetboek, voorzien van dwingend recht. Als het voorwerp van het contract menselijke arbeid betrof, kon de contractsvrijheid niet onbeperkt worden uitgeoefend. Decennia van sociale ellende had de blik gescherpt dat onbeperkte contractsvrijheid in strijd was met de menselijke waardigheid.

Dit grotere overheidsingrijpen was niet per definitie in strijd met de vrijheids- en gelijkheidsrechten en de contractvrijheid. Wilde deze vrijheid voor een ieder gelden dan diende deze vrijheid haar grenzen te vinden waar zij de vrijheid van een ander aantastte.

Bij gelijkheid lag dit moeilijker. De gelijkheidsrechten waarborgden allereerst een gelijke behandeling door de staat. Wanneer echter de vrijheid er toe leidde dat er een ongelijkheid ontstond die in de samenleving als strijdig met de menselijke waardigheid en integriteit werd ervaren, lag hier ook een taak voor de staat. Maar ook bij de sociale grondrechten ging het uiteindelijk om het individu. De menselijke waardigheid en integriteit vereisten immers niet alleen vrijheid en gelijkheid, maar ook voedsel, een dak boven het hoofd, adequaat onderwijs, werk etc.

Een tweede na-oorlogse ontwikkeling betrof de *internationale grondrechten*. Deze grondrechten waren een reactie op de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog en met name op mensonwaardige praktijken van het nazisme. Zo luidde het *Handvest van de Verenigde Naties* (1945) in zijn preambule:

“Wij, de volken van de Verenigde Naties, vastbesloten komende geslachten te behoeden voor de gesel van oorlog, die tweemaal in ons leven onnoemelijk leed over de mensheid heeft gebracht, en opnieuw ons vertrouwen te bevestigen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de menselijke persoon, in gelijke rechten voor mannen en vrouwen, alsmede voor grote en kleine naties, en omstandigheden te scheppen waaronder gerechtigheid, alsmede eerbied voor de uit verdragen en andere bronnen van internationaal recht voortvloeiende verplichtingen kunnen worden gehandhaafd en sociale vooruitgang en hogere levensstandaarden in groter vrijheid te bevorderen.

En te dien einde (...).”

Ook de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (1948) sprak in haar preambule: “Mensenrechten en suprematie van het recht zijn gemeenschappelijk ideaal der volken. Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld; Overwegende, dat terzijdestelling van en minachting voor de rechten van de mens geleid hebben tot barbaarse handelingen, die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan en dat de komst van een wereld, waarin de mensen vrijheid van meningsuiting en geloof zullen genieten, en vrij zullen zijn van vrees en gebrek, is verkondigd als het hoogste ideaal van iedere mens (...).”

In deze twee documenten wordt niet gesproken over ‘individu’, maar over ‘persoon’. In dit laatste begrip komt duidelijker naar voren dat de mens is ingeweven in een gemeenschap en zich alleen kan ontplooiën in en door die gemeenschap. Dit neemt niet weg dat de grondrechten cirkelen rond de individuele mens. Nooit mag een individuele mens worden opgeofferd aan de belangen van een gemeenschap, hetzij familie, hetzij een stam, hetzij een staat. Zoals aan het begin van deze bijdrage is vermeld, is met name op dit punt regelmatig verschil van mening met juristen en politici uit Aziatische landen, die de gemeenschap voor het individu willen plaatsen. Daarentegen is de opvatting in het Westen dat de grondrechten van gemeenschappen slechts afgeleide grondrechten van individuen kunnen zijn. Alle grondrechten, óók die van gemeenschappen, cirkelen uiteindelijk om het individu. De vermelde documenten onderschrijven deze conclusie door hun onverbloemde stellingname voor het rationele natuurrecht. Zo spreekt de Universele Verklaring over ‘inherente waardigheid’ en ‘gelijke en onvervreemdbare rechten van alle leden van de mensengemeenschap’.

Wat betekent nu deze expliciete verwijzing naar het natuurrecht? Zoals uit de tekst blijkt, bezit een mens niet de menselijke waardigheid en de mensenrechten omdat deze hem zijn toegekend. Evenmin kan hij deze waardigheid en mensenrechten verliezen of hiervan afstand doen. Hij bezit deze waardigheid en deze mensenrechten *van nature*. Deze uitspraak is niet afdoende wetenschappelijk en uiteindelijk ook niet sluitend filosofisch te onderbouwen maar is, zoals alle natuurrechtelijke uitspraken, uiteindelijk slechts levensbeschouwelijk te funderen. Door deze waardigheid en deze mensenrechten in het positief recht vast te leggen, wordt deze funderingsvraag ontlopen.

Als het *respect* voor de ‘eigenaardigheid’ van het individu de kern van de mensenrechten vormt, dan is het de vraag of deze rechten een materiële lading bezitten of dat zij ‘slechts’ formeel van karakter zijn. Ieder mens heeft het recht zichzelf te zijn en binnen grenzen zijn eigen project van het goede leven te ontwerpen. Hierin behoort hij gerespecteerd te worden. Hierin ligt zijn integriteit, die niet geschonden mag worden. Het recht op integriteit en – als spiegelbeeld – het verbod om deze integriteit te schenden, vormt de materiële kern van de rechten. Mensenrechten en grondrechten beschermen de waardigheid en integriteit van iedere mens. Het oordeel *wat* die waardigheid inhoudt behoort uiteindelijk bij iedere mens zelf te liggen. In dit opzicht zijn mensenrechten en grondrechten formele rechten.

MARKTDENKEN EN ZELFBEPALING

Naar de mensenrechten, zoals deze in de 18e eeuw zijn ontstaan, lopen meerdere historische lijnen, maar het feit dat de bourgeoisie bij het ontstaan van deze mensenrechten de dragende maatschappelijke laag was, was niet zonder betekenis. Bij deze bourgeoisie stond economische vrijheid voorop en dit streven naar economische vrijheid is met het marktdenken verbonden.

Wat is een markt en wat houdt dit marktdenken in? Een markt is een al dan niet denkbeeldige ontmoetingsplaats van aanbieders en vragers van een bepaald ‘product’ of ‘goed’. Als aanbieder zal men proberen zoveel mogelijk van zijn product af te zetten in concurrentie met andere aanbieders, terwijl de vrager op zoek is naar een product naar zijn zin. Aangezien de vrager niet alle producten kan verkrijgen dient hij een keuze te maken. Als er geen keuze kan of hoeft te worden gemaakt is er geen sprake van een marktsituatie. Op de markt staat derhalve de keuze van de vrager of consument centraal.

De fundamentele regel van dit marktgebeuren is de *contractvrijheid*. In een marktsituatie heeft een ieder in beginsel het recht met een ander een overeenkomst, een contract aan te gaan. Uit zo'n contract vloeien twee verbintenissen voort, waarbij de ene partij zich tot de ene prestatie, de andere partij zich tot een andere prestatie verplicht. Er is sprake van een *do ut des* situatie: ik presteer opdat ook gij presteert en andersom. We hebben hier de kern van het privaatrecht te pakken, waarvan immers de contractvrijheid het hart vormt.

Het contract heeft maar betrekking op een bepaalde zaak. Andere zaken die buiten het contract vallen, zijn in dit kader niet relevant. Als de contractpartijen zich maar aan hun verbintenissen houden, doet de rest niets terzake. Als A van B een scheepslading specerijen koopt, is voor dit koopcontract alleen relevant dat deze goederen binnen de overeengekomen voorwaarden worden geleverd en dat B betaalt. Het geloof, huidskleur, etc. van partijen zijn hier niet relevant. De mens van vlees en bloed participeert in de markt uitsluitend als contractspartij, als *homo oeconomicus*.

Willen alle deelnemers in een marktsituatie een maximaal profijt kunnen behalen dan dient niemand deze markt te beheersen, zodat aan de contractsvrijheid geen afbreuk wordt gedaan. Bovendien mogen er niet meer regels gelden dan die welke noodzakelijk zijn om die markt te laten fungeren. Zo dienen vrijheid en gelijkheid tot hun recht te komen.

Het marktsysteem zoals boven geschetst, ontstond in het kader van wat onnauwkeurig wordt aangeduid als de 'economie', te weten de productie en distributie van materiële goederen en van diensten. Het profijt kan hierbij in geld worden uitgedrukt. Dit laatste is echter niet noodzakelijk. Alles waarover gecontracteerd kan worden kan een marktsituatie vormen, ook al kan het profijt van partijen niet in geld worden uitgedrukt. Om maar enkele voorbeelden te noemen. Er bestaat een huwelijkscontract met een

belofte van wederzijdse trouw en bijstand. Men kan lid worden van een kerk, waarbij het lidmaatschap verkregen wordt met als tegenprestatie participatie in die kerk. In beide gevallen kan geld een rol spelen, maar deze financiële kant is slechts ondergeschikt. Als men iemand wenst te trouwen om zijn of haar geld, zal de andere partij – normaal gesproken – dit huwelijkscontract niet willen sluiten, terwijl een kerk geen leden probeert te winnen opdat de kerkbijdragen stijgen. In iedere marktsituatie wordt profijtmaximalisatie van de betrokken partijen beoogd. Men kan voor het woord profijtmaximalisatie ook het begrip *welvaart* of *welzijn* nemen. Evenals profijt zijn deze laatste begrippen subjectief van aard. Het individu bepaalt zelf de inhoud van deze begrippen. Het individu maakt een bepaalde keuze omdat het meent dat daardoor de eigen welvaart of welzijn of, desgewenst, het welbevinden, toeneemt. Door een contract met de daaruit voortvloeiende verbintenissen, stijgt het welzijn van betrokkenen. Zo beoogt een huwelijkscontract in het algemeen het welzijn van partijen te verhogen.

INDIVIDU EN KEUZEVRIJHEID

Uit het bovenstaande is het duidelijk dat er een verbinding is tussen het marktdenken en de vrijheids- en gelijkheidsrechten zoals deze in de 18e eeuw werden geformuleerd. In beide staat het *individu* en zijn *keuzevrijheid* centraal.

Door de maatschappelijke conventies, door de macht en invloed van staat en kerk, was in de 18e, maar ook nog in de 19e eeuw, deze keuzevrijheid van het individu buiten het ‘economisch’ terrein, *feitelijk* beperkt.

In de 20e eeuw is deze situatie in hoog tempo veranderd. Er zijn in deze eeuw talrijke, op elkaar inwerkende ontwikkelingen geweest, die de positie van het individu in het Westen, en geleidelijk aan in steeds grotere delen van de wereld, hebben versterkt. Drie van deze ontwikkelin-

gen kunnen hier worden genoemd: de groei van de materiële welvaart in de westerse wereld, de verhoogde mobiliteit en de prominenter plaats van de mensenrechten.

De groei van de materiële welvaart heeft de keuzevrijheid op materieel gebied van tallozen enorm vergroot en daarmee een consumptieve houding bevorderd, die zich steeds meer ook op andere, niet-materiële terreinen van het maatschappelijke leven manifesteert.

In de 18e eeuw stimuleerde de ontdekking van andere hoogstaande beschavingen, met name van die in Azië, het boven beschreven subjectivisme. Als er zoveel andere hoogstaande beschavingen bestaan dan de christelijke, waarin heel andere overtuigingen, normen en waarden bestaan, wie garandeert mij dan dat wij in het christelijke Westen het bij het rechte end hebben? Aanvaarding van andere opvattingen relativeert noodzakelijkerwijs de eigen opvattingen. Dit relativisme is sedertdien met de groeiende mobiliteit alleen maar sterker worden, met name na de Tweede Wereldoorlog. En met dit relativisme nam ook het subjectivisme toe: ik kies mijn eigen levensontwerp en eigen opvattingen in vrijheid. Elk levensontwerp en elke opvatting is respectabel, zolang de vrijheid van de ander maar niet wordt aangetast.

Zoals in de vorige paragraaf vermeld, verkregen de mensenrechten na de Tweede Wereldoorlog een steeds prominenter plaats. Deze mensenrechten bewerkten een groeiende ruimte voor deze keuzevrijheid van het individu, ook buiten het 'economische'. Daarmee verbreidde zich een soort marktdenken over maatschappelijke gebieden die dit tot dan toe niet hadden gekend. Dit marktdenken houdt in dat met betrekking tot een bepaald maatschappelijk verschijnsel als bijvoorbeeld religie of politiek bij een betrokkenen een 'marktmentaliteit' bestaat. Men voelt zich aanbieder of vrager van het product 'religie' of van het product 'politiek'. Men kan geen aanhanger van alle religies zijn. Men kan er maar één kiezen. Op het terrein van de politiek is dit evenzo. Men kan maar

lid worden van één politieke partij en men kan maar op één politieke partij bij de verkiezingen een stem uitbrengen. Zo is bijvoorbeeld in een zuilenmaatschappij – zoals Nederland die tot ver na de Tweede Wereldoorlog heeft gekend –, waarin een ieder in een bepaald religieus en politiek hokje zit, deze marktsituatie feitelijk afwezig.

Als mensen vrij zijn om wel of geen religie te hebben en ook van religie kunnen wisselen, zullen zij zich snel als vrager of ‘consument’ gaan gedragen. Hetzelfde geldt voor de politiek. Als antwoord daarop zullen de religieuze genootschappen en politieke partijen zich gaan gedragen als aanbieders. Dit laatste betekent dat zij zich – bewust of onbewust – steeds meer gaan richten naar de wens van de consument. Religieuze genootschappen of politieke partijen die geen rekening wensen te houden met de vraag van de consument, krijgen het op de markt heel moeilijk. Hierover meer in de slotparagraaf.

SLOTBESCHOUWING

Terug naar het begin, terug naar de vraag naar de cohesie in de samenleving. Deze vraag staat in het midden van de belangstelling. De onderhavige publicatie is één van de vele uitgaven die aan dit thema zijn gewijd. Op de Universiteit van Amsterdam houdt een heel onderzoeksteam zich met dit onderwerp bezig. Deze belangstelling komt voort uit onbehagen. Wordt deze cohesie niet steeds minder? Vergruizelt de samenleving?

Volgens het woordenboek betekent cohesie allereerst de onderlinge aantrekkingskracht van moleculen van een lichaam. Uit deze definitie blijkt dat de term cohesie goed aangeeft waar het bij de vraagstelling omgaat. Lees voor moleculen ‘individuen’ en voor lichaam ‘samenleving’, dan klinkt in cohesie mee dat individuen, dat mensen iets met elkaar moeten hebben, iets met elkaar moeten delen, wil een samenleving in stand kunnen blijven. De samenleving

moet meer zijn dan een bak loden kogeltjes, of een luchthaven – om een eerder gebruikt beeld aan te halen.

Het onbehagen met betrekking tot deze cohesie leidt veelal, zoals in de inleiding opgemerkt, tot een roep om moralistische oplossingen: door mensen te wijzen op het gebrek aan maatschappelijke cohesie, worden zij wel socialer.

In deze bijdrage hebben we onderzocht of er ontwikkelingen of trends zijn die deze maatschappelijke cohesie onder druk zetten. Wij menen dat het verband tussen de mensenrechten en grondrechten, met als kern de vrijheids- en gelijkheidsrechten, het individualisme en het marktdenken plausibel is geworden. Welke consequenties heeft deze constatering voor onze kijk op de al dan niet verminderde cohesie in de samenleving?

De mensenrechten en grondrechten zijn een grote verworvenheid van de mensheid. Op 10 december 1948 nam de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aan. Hoewel alle landen dit document en de daarop gebaseerde verdragen onderschrijven, blijkt deze ondersteuning vaak niet meer dan een belijdenis met de lippen te zijn. Met alle kracht moet daarom gestreefd worden naar de implementatie van deze rechten in alle landen ter wereld. Steeds weer moeten schendingen van mensenrechten en grondrechten worden opgespoord en bekend worden gemaakt. Niet alleen officiële instanties, als de VN-commissie voor de mensenrechten, maar ook *Non Governmental Organizations* als Amnesty International, spelen hierbij een onmisbare rol. Uitgangspunt is en blijft dat de rechten, de waardigheid en de integriteit van ieder individu dienen te worden gerespecteerd, zowel door de staat als door de bedrijven en uiteindelijk door iedereen.

Aan de andere kant is het echter aannemelijk dat deze grote nadruk op de mensenrechten en grondrechten, met als hun kern de vrijheids- en gelijkheidsrechten, het individualisme en het marktdenken stimuleren. De Ver-

enigde Staten lijken hiervan een goede illustratie. In geen enkel land staan de vrijheids- en gelijkheidsrechten zo op de voorgrond, terwijl in geen enkel land individualisme en marktdenken zo zijn voortgeschreden. In bijvoorbeeld de Zuid-Europese landen is het maatschappelijk weefsel nog zo sterk dat individualisme en marktdenken nog maar in beperkte mate een voet aan de grond kunnen krijgen, maar ook in deze landen zijn zij in opmars. Vrijheids- en gelijkheidsrechten, individualisme en marktdenken oefenen in onderlinge samenhang overal op de sociale cohesie een slijpende werking uit.

Als individualisme en marktdenken door deze nadruk op mensenrechten en grondrechten *structureel* worden bevorderd, wat kan dan ons antwoord zijn?

Het is m.i. allereerst van belang dat het feit wordt geaccepteerd dat individualisme en marktdenken nationaal en mondiaal een steeds grotere plaats zullen gaan innemen. Aanvaarding is immers het begin van een rationele omgang met deze fenomenen.

Op de tweede plaats is het belangrijk voor ogen te houden dat de mens van nature een sociaal wezen is. Als tegenwicht tegen deze onvermijdelijke trends als individualisme en marktdenken kan de socialiteit van de mens worden versterkt door de overheid door middel van wetgeving en beleid en in de samenleving door het onderhouden en versterken van maatschappelijke verbanden. Dit is geen moralisme, maar een bewust tegensturen op grond van maatschappelijke analyse.

Op de derde plaats kunnen mensen, uitgaande van de boven geschetste situatie, worden aangesproken als een individu met keuzevrijheid, al dan niet handelend in een marktsituatie. Wilt u uw welzijn vergroten door 'meer blauw op straat', dan moet de belasting omhoog. Wilt u uw welzijn verhogen door minder files, dan moet u bereid zijn voor een schaars product als ruimte op de autoweg tussen 7 en 9 uur, extra te betalen (rekening rijden). Wilt u de maatschappelijke cohesie versterken (en daarmee uw wel-

zijn vergroten) dan moet ook u zich verzetten tegen geweld en verloedering, waar u dit tegenkomt.

De bovengenoemde drie punten werken we kort aan twee voorbeelden nader uit. Het eerste voorbeeld betreft het CDA. Mede door bovengenoemde ontwikkelingen zijn de traditionele politieke partijen voor een groot deel beroofd van hun aanhang. Steeds grotere groepen kiezers laten hun keuze bij verkiezingen afhangen van een vergelijkend 'warenonderzoek'. Heel vaak is de keuze niet gebaseerd op programma's of zelfs daden van een partij, maar primair op haar *image*. Wil een partij als het CDA overleven dan dient zij haar *image* te verbeteren door reclame, de presentatie van haar voorman enz. Daarnaast moet er marktonderzoek worden gedaan. Welke groep kiezers wil de partij bereiken en wat willen die kiezers dan? Wat moet bijvoorbeeld de partij doen met de 'C'? Wat is de kosten-batenanalyse van het oppoetsen van de 'C', dan wel van het op de achtergrond plaatsen en van het eventuele afschaffen hiervan? In feite verschilt dit marktonderzoek niet van het marktonderzoek naar waspoeder. Het zijn ook dezelfde bedrijven die deze onderzoeken uitvoeren.

De kiezer gedraagt zich steeds meer als consument op de politieke markt. De politieke partijen verdringen zich op deze markt met hun 'product', in de hoop de stem van de kiezer te kunnen verkrijgen. De mogelijkheid en de respectabiliteit van vele politieke keuzen relativeert noodzakelijkerwijs de eigen keuze van de kiezer: ik kies deze partij en jij die. Al die keuzen zijn respectabel. Wie maakt uit wie er gelijk heeft? Ook de politieke keuze is immers maar een kwestie van individuele voorkeur.

De ruimte voor principiële politiek wordt hierdoor steeds kleiner. Principiële politiek wordt wel gewaardeerd, maar niet gekozen. Zo worden Schutte en zijn GPV (nu deel uitmakend van de ChristenUnie) zeer gewaardeerd, maar meer dan twee zetels heeft het GPV nooit behaald. In dit licht bezien, zal een sterkere christelijke profilering van

het CDA de partij verder decimeren. De vraag is of deze partij daarvoor zal kiezen.

Zo is ook te begrijpen dat het ledenaantal van de politieke partijen verder afneemt. De kiezers willen geen 'gedwongen winkelnering'. Zo heeft de in het licht van bovenstaande wellicht meest 'moderne' partij, D 66, nauwelijks leden. D 66 heeft geen ideologie, maar wil 'pragmatisch' zijn: het aan te bieden 'product' wordt bepaald door de concrete omstandigheden. De verkiezingsuitslag van de partij jojoet dan ook voortdurend.

Het andere voorbeeld heeft betrekking op religie. Ieder individu heeft de vrijheid een bepaalde religie of levensovertuiging te kiezen of niet te kiezen of van overtuiging te veranderen. De mogelijkheid van deze keuzen en de respectabiliteit hiervan, relativieren ook hier de eigen keuze. Dit doet niets af aan het feit dat ook in onze samenleving naar mijn indruk een grote behoefte bestaat aan religiositeit of, zoals men tegenwoordig pleegt te zeggen, aan zingeving. Het gaat dan echter veelal om een op eigen maat gesneden religiositeit. Voor die zingeving van het eigen leven stelt men zijn eigen religieuze cocktail samen.

Het 'ik bepaal zelf wel wat ik geloof', heeft niet alleen betrekking op het geloof dat men kiest, maar ook op de geloofsinhoud zelf. Het feit dat bijvoorbeeld objectief vaststaat wat de leerstellingen van het rooms-katholicisme zijn, wordt ook binnen de rooms-katholieke kerk door velen maar moeizaam aanvaard. Vrijzinnigheid is troef. Het rechtzinnig volgen van geloof en zeden, zoals voorgehouden door een kerk, staat haaks op een door individuele keuzen en marktdenken bepaald klimaat.

Deze vrijzinnigheid eindigt vroeger of later in buitenkerkelijkheid. Het geloof is na verloop van tijd zo seculier geworden, dat de binding aan een kerk haar zin heeft verloren. Men treedt veelal niet bewust uit de kerk, maar vreemdt geleidelijk aan. Wat blijft is een vage religiositeit.

Vrijheids- en gelijkheidsrechten, individualisme en marktdenken hebben sterk bijgedragen aan het einde van

de volkskerk. In de toekomst zal het lidmaatschap van een kerk, zo is mijn verwachting, in het algemeen berusten op een bewuste, individuele keuze. En, men zal dan veelal kiezen voor een kerk die iets te zeggen heeft, een kerk die verder komt dan het uitdragen van burgerlijke deugden. De toekomst van de kerk ligt m.i. in een orthodoxie, die oren en ogen heeft naar de moderne wereld. Een kerk waar het 'zinnig' is om lid van de zijn. Een kerk die een eigen 'product' heeft in de 'schappen van de relimarkt'.